

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕАЛІЇ УКРАЇНИ

В статті актуалізується поняття цінностей та ціннісних орієнтацій суспільства та аналізується вплив війни на зміну ціннісної парадигми. Автором визначено, що протягом останніх сімдесяти років (після закінчення Другої світової війни) у західному суспільстві, включаючи українське суспільство після утворення незалежної України, пропагувалися та популяризувалися цінності миру, толерантності, полікультурності та ненасильницької взаємодії. цінності агресії, експансії та насилля у будь-яких його проявах подавалися як вкрай негативні та засуджувалися. З початком україно-російської війни, ціннісні орієнтації українського суспільства мали змінитися, адже країна опинилася перед викликом фізичного знищення. Метою статті було визначити особливості формування та функціонування цінностей та ціннісних орієнтацій у суспільстві в умовах збройного військового конфлікту на прикладі України. Було описано два найпоширеніших підходи до класифікації та структуризації цінностей, зокрема, теорію про базові людські цінності Шалом Шварца та модель термінальних та інструментальних цінностей Мілтона Рокича. У ході дослідження автор дійшла висновку, що базові цінності, після того як були сформовані в індивіда чи групи, не зникають, але за зміни зовнішніх обставин та факторів, може змінюватися ієрархія цінностей, тим самим спричиняючи зміну у поведінкових паттернах та переконаннях індивіда чи групи, проте дані зміни не є перманентними. У статті проведено аналіз даних аналітичного звіту Світового опитування щодо цінностей (2020 р.), у якому зростає порівняно з 2011 роком кількість українців, готових підтримати авторитарне правління президента чи навіть військове правління, при цьому зростає показник важливості проживання у країні з демократичним управлінням, що може бути пояснене тим, що в ситуаціях, коли виживання ставало пріоритетом для людства, актуалізувалися такі цінності як груповою солідарність, традиціоналізм, відмова від «інакшості» та готовність підкорятися сильним лідерам. Проте після того, як загроза проходить, відбувається реструктуризація цінностей та повернення до раніше усталених цінностей, що проявляється у поведінкових паттернах та переконаннях.

Ключові слова: цінності, збройний конфлікт, інструментальні цінності, термінальні цінності, теорія про базові людські цінності Шварца.

Функціонування будь-якого соціуму ґрунтується на цінностях, характерних для того чи іншого суспільства. Дані цінності були сформовані під впливом цілої низки зовнішніх та внутрішніх факторів у процесі соціалізації та становлення певного соціуму загалом та кожної особистості зокрема. Саме ця міріада важелів впливу визначає кінцеву систему цінностей, переконань та ставлень, які детермінують поведінку як індивіда так і суспільства в цілому. Саме цінності лежать в основі політичної культури держави та значною мірою визначають її зовнішню та внутрішню політику, формують національну ідентичність. Аналізуючи довгий хід історії бачимо, що цінності змінювалися з часом, намагаючись відповідати запитам та тенденціям конкретних реалій життя. Починаючи з другої половини двадцятого сторіччя, західне суспільство загалом пропагує наративи миру, толерантності, полікультурності та ненасильницької взаємодії. Жорстокість засуджується, людське життя вважається найвищою цінністю, війна – найбільшим злом. Саме така риторика присутня у політичному та культурному дискурсі Заходу протягом останніх сімдесяти років. Саме ці цінності закладаються людям в процесі дошкільної та шкільної освіти, лунають зі ЗМІ та трибун політиків. Саме на цих цінностях виховувалося та формувалося українське суспільство, починаючи з 1991 року. Але починаючи з 2014 року, а з 2022 року у ще більшій мірі, українське суспільство зіштовхнулося з тими викликами, котрі, окрім всього іншого, поставили під сумнів існуючі суспільні цінності, тим самим створивши внутрішній дисонанс та створивши потребу у радикальному переосмисленні

існуючої риторики. Адже, якщо життя є найвищою цінністю, то як вбивати ворога? А якщо не вбивати ворога, як зберегти своє життя та здоров'я та життя своїх рідних? Як корелювати толерантність до всіх та нетерпимість до росіян? Як говорити про культурне різноманіття при цьому засуджуючи та виключаючи усю культурну спадщину Росії так, щоб не викликати внутрішній когнітивний дисонанс в суспільстві? Саме військова агресія Росії проти України змушує нас переосмислити систему існуючих цінностей. Виникає питання, як саме та які саме цінності формувати у суспільстві задля забезпечення його ефективного функціонування в умовах військової агресії з одного боку, та євроінтеграційних прагнень з іншого.

Метою даної статті є на прикладі України визначити особливості формування та функціонування цінностей та ціннісних орієнтацій у суспільстві в умовах збройного військового конфлікту.

Такі концепти як «цінності» та «ціннісні орієнтації» вже досить тривалий час є предметом наукового міждисциплінарного інтересу соціологів, психологів та політологів. Соціологи в основному трактували цінності як соціальну настанову, так звану детермінанту поведінки індивіда. Психологи здебільшого фокусувалися на механізмах формування та маніфестації цінностей. Політологи більше аналізували наслідки прояву тих чи інших цінностей та ціннісних орієнтацій на суспільно-політичну ситуацію в країні, а також на основі даного аналізу здійснювали прогнозування політичних процесів. Окрім того, в прикладній площині, цінності та ціннісні орієнтації суспільства враховуються фахівцями-практиками при застосуванні політичних технологій у різних сферах життя суспільства.

Класифікацією цінностей, їх групуванням та структуризацією займалися такі вчені як Мілтон Рокич, Шалом Шварц. Вплив ціннісних орієнтацій на становлення індивіда та суспільні процеси вивчали Ральф Дарендорф, Рональд Інглхарт, Іван Зазюн, Юрій Шайгородський тощо. При цьому, незважаючи на досить широке висвітлення питання цінностей в науковій літературі, автор не знайшла досліджень щодо зміни риторики ціннісного дискурсу в умовах збройного конфлікту.

Багато хто досі вважає, що суспільство схильне до збройних конфліктів та вони мають місце повсюди, адже війни були у всіх культурах, у всі часи [3]. Дослідження серед студентської молоді показали, що близько половини респондентів вважає, що війна є невід'ємною частиною людської природи, а також що у людей є інстинкт воювати [1]. Колишній Генсек ООН Кофі Аннан, також припускає, що війна глибоко вкорінена в історію людства, а, можливо, і в природу людини, а Президент Барак Обама у своїй промові під час отримання Нобелівської премії миру казав, що «Війна, у тій чи іншій формі, з'явилася із першою людиною. На початку історії, моральна сторона війни не осмислювалася – це було просто реалією життя, як то посуха чи хвороба, тим способом, у який племена, а пізніше цивілізації здобували владу та вирішували непорозуміння» [6].

В свою чергу, певна невоювничість чи миролюбність нації, країни чи суспільства є наслідком цілого ряду змінних, включаючи економічні, екологічні, соціальні та історичні фактори [5]. Як біологічні істоти, люди мають певні загальні запити на добробут, скоординовану діяльність суспільства (адже люди істоти біологічно-соціальні) та забезпечення виживання [5; 8; 9]. Відповідно запити на досягнення добробуту, забезпечення виживання транслуються у мову переконань та цінностей, які, по суті, відповідають на питання «що є добре, а що зле?», «чого ми маємо прагнути, а чого уникати?». При цьому, цінності – це не лише абстрактні концепти, які описують бажане; вони також є вираженням потреб людини та слугують мотиватором до дій. Цінності лягають в основу життєвих цілей, які ставить собі індивід чи група (суспільство), та дають «рецепти» відносно «правильних» поведінкових паттернів та реакцій у кожній окремо взятій ситуації, зокрема у питаннях вирішення конфліктів та насилля. Як вже згадувалося, протягом останніх десятиліть західне суспільство, до якого тяжіє Україна, зосереджене на пропагуванні ненасильницького стилю життя та взаємодії, а також активно звертається до концептів цінностей та ціннісних орієнтацій як факторів, що впливають на поведінку індивідів та груп, а отже можуть слугувати чинником формування культури ненасильницького існування.

У своїй теорії про базові людські цінності Ш. Шварц визначає цінності як транс-ситуативні цілі, які виконують роль спрямовуючих принципів, якими керується особа або соціальна група. У ході проведеного крос-культурного аналізу у понад сорока суспільствах, Шварцом було виділено десять різних типів цінностей, кожна з яких характеризувалася своєю мотиваційною метою. Це були такі цінності як гедонізм (hedonism), стимуляція (stimulation), самостійність (self-direction), універсалізм (universalism), доброта (benevolence), традиція (tradition), конформізм (conformity), безпека (security), влада (power) та досягнення (achievement). [10]

Згідно теорії Шварца, цінності можна структурувати у вигляді кола, базуючись на теоретичному аналізі спорідненості та суперечливості відповідних мотиваційних цілей, що лежать в їх основі.

Перша діагональ описує відкритість до змін (openness to change) з одного боку (самостійність та стимуляція) та консервативність (conservation) з іншого (безпека, конформізм та традиція). Інша діагональ стосується самоствердження (self-enhancement) з одного боку (влада та досягнення), та самотрансцендентність (self-transcendence) з іншого (універсалізм та доброта). Самотрансцендентні цінності фокусуються на добробуті та інтересах людства в цілому, а також тих, з ким даний індивід чи соціальна група взаємодіють на постійній основі та проявляються через турботу про природу, толерантність до різноманіття, егалітаризм, турботу про інших тощо [9].

У визначенні цінностей як цілей, до яких прагне індивід чи соціальна група, закладене припущення, що саме ці цінності можуть мотивувати до певних дій, направляючи та емоційно наповнюючи ці дії, адже саме цінності можуть виступати тим критерієм того, що є бажаним, чи принаймні виправданим у тій чи іншій ситуації. Таким чином, ціннісні пріоритети можна вважати детермінантами ставлень та поведінкових реакцій [7].

Окрім Ш. Шварца, класифікацією та структуризацією цінностей та ціннісних орієнтацій займався американський психолог з польським корінням Мілтон Рокич. У 1973 році, він опублікував результати своїх наукових пошуків, результатом яких стає побудова моделі термінальних та інструментальних цінностей. Він визначає цінності як переконання, що певні дії чи кінцеві блага, є більш привабливими з точки зору особистості чи то соціуму у порівнянні із іншими діями чи благами. Рокич визначив список з вісімнадцяти термінальних цінностей, які визначають бажані блага, ті цілі, які люди бажають досягнути в житті, і саме ці цінності можуть сильно відрізнятися в різних соціумах та різних культурах, а також змінюватися впродовж життя; та вісімнадцяти інструментальних цінностей, які визначають бажані поведінкові алгоритми, засоби досягнення термінальних цінностей. І саме інструментальні цінності є більш сталими та важче змінюються впродовж життя. До термінальних цінностей Мілтон Рокич відносив такі як справжня дружба; зріле кохання; самоповага; щастя; внутрішня гармонія; рівність; свобода; задоволення; суспільне визнання; мудрість; спасіння душі; міцна сім'я; національна безпека; відчуття досягнення; світ краси, можливість ним насолоджуватися; мир в світі; комфортне життя; цікаве, захоплююче життя. До інструментальних цінностей відносяться життєрадісність; амбіції; кохання; чистоплотність; самоконтроль, продуктивність; мужність; вихованість; чесність; розвинена уява; незалежність; розум; відкритість та здатність приймати думку інших; логіка, раціоналізм; слухняність; готовність прийти на допомогу; відповідальність; вміння прощати.

У цих списках далі людина мала проранжувати цінності з точки зору їх важливості в її житті. Згідно теорії Рокича, коли цінність набувається, вона стає частиною організованої системи цінностей; ця система цінностей формує загальну модель поведінки при прийнятті рішень та вирішенні конфліктів. Два типи цінностей представляють дві окремі, але при цьому функціонально взаємопов'язані системи, адже інструментальні цінності демонструють те, у який спосіб особа готова досягати тих чи інших термінальних цінностей [8]. У подальших дослідженнях даної теми, Бол-Рокич та співавтори дійшли висновку, що суспільства та індивіди можуть порівнюватися не лише за набором наявних у них цінностей, але й за пріоритетністю (ієрархією) цих цінностей [2].

Будь-яка особа, група чи суспільство має не одну цінність, а цілий набір цінностей, і важливо не лише мати «правильні» цінності у своєму арсеналі, але і те, наскільки високо та чи інша цінність розташована у ціннісній ієрархії. З точки зору державотворення та формування національних цінностей у суспільстві, важливо усвідомлювати, що кожен індивід окрім групових, колективних цінностей, котрі він набув у процесі формальної соціалізації, також матиме власні індивідуальні цінності, котрі були закладені під впливом інших факторів та за допомогою інших агентів соціалізації. Це і сім'я, і економічне становище конкретного індивіда, і друзі та найближче оточення, і приналежність до певної релігійної групи, і особливості характеру, і, можливо, прочитана книга, яка справила сильне враження, тощо. Увесь цей досвід та усі ці змінні призводять до того, що усі цінності, якимось чином ранжуються, виділяються ключові та другорядні цінності. Це процес відбувається на різних рівнях, як індивідуальному, так і на рівні мікро- та макрогруп.

Незалежно від того, чий підхід (Шварца чи Рокича) застосувати до класифікації цінностей, можемо бачити, що превалювання одних цінностей (альтруїзму, добробуту, готовності до самопожертви, бажання миру у світі) в суспільстві призводить до формування більш миролюбних та ненасильницьких суспільств з домінуючими демократичними та альтруїстичними цінностями, а превалювання інших (влада, конформізм, амбіції тощо) – до формування войовничих, агресивних суспільств з приматом авторитарного правління, експансивною політикою та прагнення до домінування в глобальному суспільстві. Дивлячись на кейс України та Російської Федерації бачимо

зіткнення різних ціннісних парадигм та систем, які формувалися в політичному та культурному дискурсі цих двох держав. Миротлюбне та неагресивне українське суспільство, в якому особливо протягом років незалежності, пропагувалися пацифістські цінності західного світу, в якому превалювала загальна направленість на демократичний розвиток та європейську інтеграцію, змушене реагувати на відкриту агресію сусіда, який починаючи з 2014 року вирішив «самостверджуватися» на території України та демонструє пріоритетність усіх тих «войовничих» цінностей, які були описані вище. І тут на державному рівні перед українським суспільством постав черговий виклик: яким чином забезпечити збереження територіальної цілісності держави (по суті, вести відкриту оборонну війну), при цьому максимально зберегти ту «прозахідну», пацифістську систему цінностей, яка так плекалася в суспільстві та яка так необхідна Україні у довгостроковій перспективі (маємо на увазі, євроінтеграційні прагнення України, необхідність та бажання жити у класичній Західній Європі, де агресивне, мілітаристське суспільство не позиціонується як успішне). Це питання постало особливо гостро після 24 лютого 2022 року, коли для стримування та відсічі повномасштабної збройної агресії, необхідно залучати майже усе населення, коли неможливо забезпечити захист лише кадровими військовими та добровольцями.

Аналізуючи зміну ціннісних орієнтацій українського суспільства, звернулися до результатів світового дослідження цінностей (World Value Survey) за 2020 рік [11]. В аналітичному звіті по Україні, секція «політична культура та політичні режими», подаються наступні цифри: «Порівнюючи результати опитування 2011 та 2020 років, оцінка різних політичних систем змінилася. Лідирує демократична політична система, з оцінками «дуже хороша/хороша форма правління», але показники знизилися з 85,3% у 2011 р. до 81,9% у 2020 р. ... Ідея сильного лідера, якому не треба перейматися парламентом та виборами, друга за популярністю, таку систему підтримує дві третини респондентів (67,9%), але це менше ніж у 2011 році (71,3%). Відзначається значне зниження підтримки (з 64,6% до 46,2%) політичної системи, у якій приймають рішення фахівці, а не уряд, при цьому відзначається зростання підтримки військового правління (з 12,7% до 21,1%) [11, с.73] (переклад Неприцької Т.І.). З одного боку, ці цифри можуть викликати певне занепокоєння, адже бачимо загальну тенденцію до готовності відмовитися від демократичних, пацифістських цінностей та все зростаючій готовності до військового правління. Та при цьому бачимо у тому ж таки аналітичному звіті, що показник (за 10-бальною шкалою) важливості проживання у країні з демократичним управлінням зріс з 7,83 балів у 2011 році до 8,20 балів у 2020. На нашу думку, це свідчить про те, що українське суспільство не змінило свою ціннісну парадигму та не відмовилося від ідей демократії, альтруїзму, добробуту та загального пацифістського дискурсу. Радше тут має місце явище, описане Рональдом Інглхартом (до речі, власне засновником World Value Survey), що впродовж усієї історії виживання було пріоритетом для людства, і, коли людство стикалося з подібними викликами, актуалізувалися такі цінності як групова солідарність, традиціоналізм, відмова від «інакшості» та готовність підкорятися сильним лідерам [11, с.77].

Отож, зіткнувшись із неспровокованою агресією з боку Російської Федерації та відчувши безпосередню загрозу власному виживанню, українська нація дещо реструктурувала ієрархію власних цінностей, при цьому не відмовившись від попередньо сформованих пацифістських цінностей. Дана реструктуризація є реактивним явищем, яке не матиме довготривалого вкорінення в систему цінностей українського суспільства. Починаючи з 2014 року, а особливо з лютого 2022 року, спостерігаємо наступне явище в українському суспільстві. Згуртовані спільною загрозою фізичному виживанню, кожен окремо взятий індивід реагує на дану загрозу індивідуально (знову ж таки, у той спосіб, який найбільше відповідає його чи її індивідуальній ієрархії цінностей), а отже і відіграє свою окрему роль у спільній роботі, направлений на збереження держави та нації. Частина населення готова взяти зброю до рук та фізично взаємодіяти з агресором; можемо припустити, що для цієї групи населення вищими у ієрархії є цінності влади, самоствердження. Інша – зосередилася на тилловій допомозі, гуманітарній підтримці, забезпеченні добробуту як вимушених ВПО, так і армії та місцевого населення; для цих людей превалюючою є самотрансцендентність. Так само можемо провести аналіз відповідно до індивідуальної ієрархії термінальних та інструментальних цінностей. Саме інструментальні цінності, будучи більш сталими, визначають форму участі та індивідуальні способи реагування на виклик. Сам же виклик (у випадку України, збройна агресія Російської Федерації) спричинив тимчасову зміну у ієрархії термінальних цінностей, зокрема виходом на передній план такої цінності як національна безпека. Саме на питанні національної безпеки, на нашу думку, слід фокусувати увагу під час формування цінностей та ціннісних орієнтацій суспільства. При цьому, потрібно постійно акцентувати увагу на тимчасовості даного пріоритету

та на тому, що саме демократичні, пацифістські та альтруїстичні цінності є життєздатними у довгостроковій перспективі, а також такими, що є характерними для українського суспільства. Це ті висновки та рекомендації, до яких можна прийти на даному етапі російсько-української війни, базуючись на наявних емпіричних дослідженнях. Для отримання більш ґрунтовних та значущих висновків, необхідно вивчення даного питання в динаміці, що і плануємо робити у наших подальших наукових розвідках.

Бібліографічний список / References:

1. Adams, D., & Bosch, S. (1987). The myth that war is intrinsic to human nature discourages action for peace by young people. In J. M. Ramírez, R. A. Hinde, & J. Groebble (Eds.), *Essays on violence*. Seville: University of Seville Press, 1987. pp. 121–137.
2. Ball-Rokeach, S. J., & Loges, W. E. Making choices: Media roles in the construction of value choices. In C. Seligman, J. M. Olson, & M. P. Zanna (Eds.), *The psychology of values: The Ontario symposium* (Vol. 8), Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1996. pp. 277–298.
3. Fry, D. P. *The human potential for peace: An anthropological challenge to assumptions about war and violence*. New York: Oxford University Press, 2006. 384 p.
4. Hofstede, G. *Cultures and organizations: Software of the mind*. Maidenhead: McGraw-Hill, 1991. 576 p.
5. Huesmann, L. R. An information processing model for the development of aggression. *Aggressive Behavior*, Vol. 14, 1988. pp. 13–24.
6. Obama, B. Remarks by the President at the Acceptance of the Nobel Peace Prize. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/remarks-president-acceptance-nobel-peace-prize> (Дата звернення: 10.08.2022)
7. Rohan, M. J. A rose by any name? The values construct. *Personality and Social Psychology Review*, 4 (3), 2000. pp. 255–277.
8. Rokeach, M. *The nature of human values*. New York: Free Press, 1973. 438 p.
9. Schwartz, S. H. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25). New York: Academic Press, 1992. pp. 1–65.
10. Schwartz, S. H., & Sagiv, L. Identifying culture-specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross – Cultural Psychology*, No. 26, 1995. pp. 92–116.
11. Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of an Analytical Report. URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_ENG_WEB.pdf (Дата звернення: 10.08.2022)

Neprytska T. I. Shaping Value Orientations in a Society in Conditions of War: Reality of Ukraine

The article actualizes the concept of values and value orientations of a society and analyses the influence of war on the shift of the value paradigm. The author has determined that during the last seventy years (after the end of World War II) the values of peace, tolerance, multiculturalism and non-violent interaction were propagated and promoted in Western societies, including the Ukrainian society after an independent Ukraine was established. The values of aggression, expansion and violence in all its manifestations were presented in an extremely negative light and were condemned. With the start of the Russian-Ukrainian war, value orientations of the Ukrainian society had to change as the country faced the threat of physical destruction. The purpose of the article was to determine on the example of Ukraine the peculiarities of shaping and functioning of values and value orientations in a society in conditions of an armed conflict. The article describes the two most popular approaches to classification and structuring of values, namely, the Schwartz's theory of basic human values and the Milton Rokeach's Model of terminal and instrumental values. In the course of the study, the author concluded that basic values, once formed in an individual or a group, do not disappear, however the changes of external circumstances and factors may cause the change of value hierarchy, thus causing a change of behavioural patterns and beliefs of an individual or a group, but these changes are not permanent. The article analyses the data of the Ukraine in World Values Survey 2020 Analytical Report, which shows an increase (compared to the figures of 2011) in the number of Ukrainians who are ready to accept authoritarian presidential rule or even army rule, however, at the same time the average score indicating the importance of living in a country that is governed democratically has increased. This may be explained by the fact that in situations when survival became a priority for mankind, such values as group solidarity, traditionalism, rejection of otherness and submission to strong leaders are being actualized. However, when the threat passes, the value system restructures and returns to the previously formed value hierarchy, which manifests itself in behavioural patterns and beliefs.

Keywords: values, armed conflict. Instrumental values, terminal values, Schwartz's basic human values theory.